

daha sonra da Şebânkâre Emîri Fazlûye'nin eline geçti. Arkasından Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey şehri Fazlûye'den aldıysa da onun Selçuklular'a bağlılığını açıklaması üzerine geri verdi. Tuğrul Bey'in ölümünden (455/1063) sonra Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tigin burada para bastırarak bağımsızlığını ilân etti; fakat bu durum fazla sürmedi ve Alparslan 459 (1067) yılında onun bağımsızlığına son verdi (İbnü'l-Esir, X, 54; Merçil, s. 4). Atabeg Çavlı, Şehzade Çağrı ile Fars'a geldiği zaman şehir Emîr Buldacı'dan ona geçti; Fars bölgesi İmâdüddin Zengî'ye iktâ olarak verilince de Atabegler'e intikal etti. Ancak Atabeg Sa'd yanlışlıkla Hârizmşah ordusuna saldırınca burayı Hârizmşahlar'a bırakmak zorunda kaldı (614/1217). Atabeg Muzafferüddin Muhammed Şah kardeşi Selçuk Şah'ı İstahr Kalesi'ne hapsetti (661/1263). Atabeg Âbiş'in 685'te (1286) ölümüyle şehir Moğollar'ın eline geçti (Merçil, s. 123).

III. (IX.) yüzyıldan sonra Şîraz'ın karşısında önemi azalan İstahr IV. (X.) yüzyılda surları yıkılmış, geniş bağ ve bahçelere sahip ve bir camisi bulunan orta büyüklükte bir şehirdi. İstahrî, burada her biri resimlerle tasvir edilmiş eski İran hükümdarlarının tarihlerinden bazı ciltler gördüğünü bildirir. IV. (X.) yüzyılda İstahr halkı içinde yahudi ve hristiyanlar bulunmakla birlikte Sâbiî ve Sâmîrîler yoktu (Mesâlik, s. 139). İbn Havkal, İstahr'da heykel ve resimlerle süslü büyük bir binadan bahseder. Şehrin, birçok sütunun yer aldığı geniş meydanını ve Pulvâr nehri üzerindeki köprüyü öven Makdisî, daha önce bir ateş mâbedi olan Suriye üslubundaki caminin etrafında çarşı kurulduğunu söyler (Ahşenü't-tekâşim, I, 104).

Persepolis harabelerinden getirilen yuvarlak sütunlar ve tuğla ile yapılan bu cami, mimari üslupların bir ülkeden diğer bir ülkeye geçişine örnek gösterilmektedir. İstahr'ın kuzeybatısında İstahr Kalesi (İstahryâr), Şikeste Kalesi ve Şeknevân Kalesi (Eşkünevân) adlarıyla anılan, bazan hep birlikte İstahr Kalesi de (Se Günbedân) denilen ve bölge tarihinde önemli rol oynayan üç kalenin oluşturduğu İstahr kaleler kompleksinin kalıntıları görülmektedir. Bunlardan en meşhuru olan İstahr Kalesi'nde İslâmî dönemde eyalet valileri oturdu; sonraları burası yüksek şahsiyetler ve şehzadeler için hapisane olarak kullanıldı. Şah I. Abbas zamanında ise ortaya çıkan isyanda ele geçirilerek tamamen yıkıldı.

Sâsânî Hükümdarı II. Yazdicerd'den (438-457) itibaren İstahr'da, üzerinde Pehlevî yazısıyla ST kısaltması bulunan paralar basılmış ve bu remiz 78 (697) yılına kadar İslâm devrinde de kullanılmıştır. Daha sonra 79-167 (698-783) yılları arasında burada İslâm paraları tabedilmiştir; bunlardan biri de Ebû Müslim-i Horasânî'nin Emevîler'e karşı harekete geçtiği 127 (745) yılında bastırıldığı sikkedir. İstahr'lı ünlü kişilerden bazıları şunlardır: Nahiv âlimi Sîbeveyhi, sahâbilerden Ebû Hüzeyfe'nin mevlâsı olarak bilinen Sâlim, tâbiînin küçüklerinden sayılan Benî Ümeyye mevlâsı Ebû Saîd Abdülkerîm b. Mâlik el-İstahrî el-Cezerî, hadis âlimlerinden Şâfiî kadısı Ebû Saîd Hasan b. Ahmed el-İstahrî, Mısır'a yerleşen ve pek çok kişiden hadis nakleden Ahmed b. Hüseyin ez-Zâhid el-İstahrî ve coğrafyacı İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî. Sûfî Hallâc-ı Mansûr da bir süre bu şehirde kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 451, 545, 564, 565, 566; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 66, 105, 117, 123-125, 139, 146, 150; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, Kum 1363 hş., II, 244; III, 6, 101, 193, 242; IV, 101, 180, 193, 242; Makdisî, *Ahşenü't-tekâşim* (trc. Ali Nakî Münzevî), Tahrân 1361 hş., I, 75, 104; II, 633, 660-661, 663; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme* (nşr. G. Le Strange - R. A. Nicholson), London 1921, s. 26, 27, 32, 50, 117, 121, 125, 126-127, 128, 151; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1979, I, 211-212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 40, 101, 120, 124, 382; IV, 282, 437; V, 371; VII, 307; VIII, 272, 278, 326, 357, 483; IX, 339, 555, 573; X, 54; M. Takî Han Hekîm, *Genc-i Dâniş* (nşr. Ali Sûfî - Cemşîd-i Keyânfer), Tahrân 1366 hş., s. 75-97; İsmail Galib, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye*, İstanbul 1312, s. 414, 416; Abdürrezzâk-ı Şems-i İsrâk, *Nohus-tûn-i Sikkehâ-i İmparatorî-i İslâm*, İsfahan 1369, s. 56, 57, 59, 60, 150, 162, 206; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1966, s. 6, 20, 276; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975, s. 2, 4, 10, 42, 55, 77, 123; Ali Sâmî, "Vîrânehâ-yı Şehr-i Bâstânî İstahr", *Hüner u Merdüm*, XIV/158, Tahrân 1354 hş., s. 2-12; M. Streck, "İstahr", *IA*, V/2, s. 1128-1134; a.mlf. - [G. C. Miles], "İstahr", *E²* (İng.), IV, 219-222; A. D. H. Bivar, "Eštahr", *EIr.*, VIII, 643-646; Muhammed Rızâ Nâcî, "İstahr", *DMBİ*, VIII, 169-175.

RECEP USLU

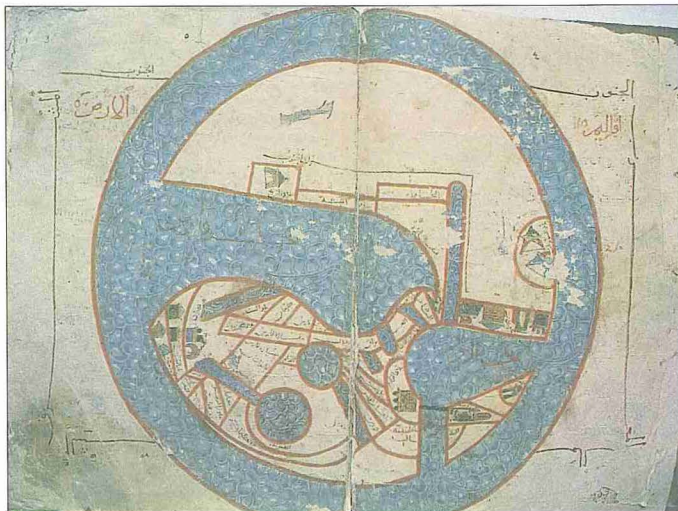
İSTAHRÎ (اصطخری)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed
el-İstahrî el-Fârisî
(ö. 340/951-52'den sonra)

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik
adlı eseriyle tanınan coğrafyacı.

Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna (bk. COĞRAFYA; BELHÎ, Ebû Zeyd) mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Nisbesinden İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinde olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın diğer bölgelerini de gören İstahrî Mâverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'de bulunmuştur; hayatının son döneminde Hûzistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır. Kendisi gibi Belh okuluna bağlı coğrafyacı Ebû'l-Kâsım İbn Havkal ile 340 (951-52) yılında Sind'de veya Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir.

İstahrî'nin eseri, geleneksel *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adını taşımasına rağmen Ebû Zeyd el-Belhî'nin başlattığı yenilikçi üslubu yansıtır. Eser, asıl konusu olan müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim"e ayırır ve iklim kelimesini daha çok İran'daki "kişver"e yakın bir bi-

İstahrî'nin
Mesâlikü'l-memâlik adlı
eserindeki
dünya
haritası
(TSMK,
III. Ahmed,
nr. 3348,
vr. 2^b-3^a)

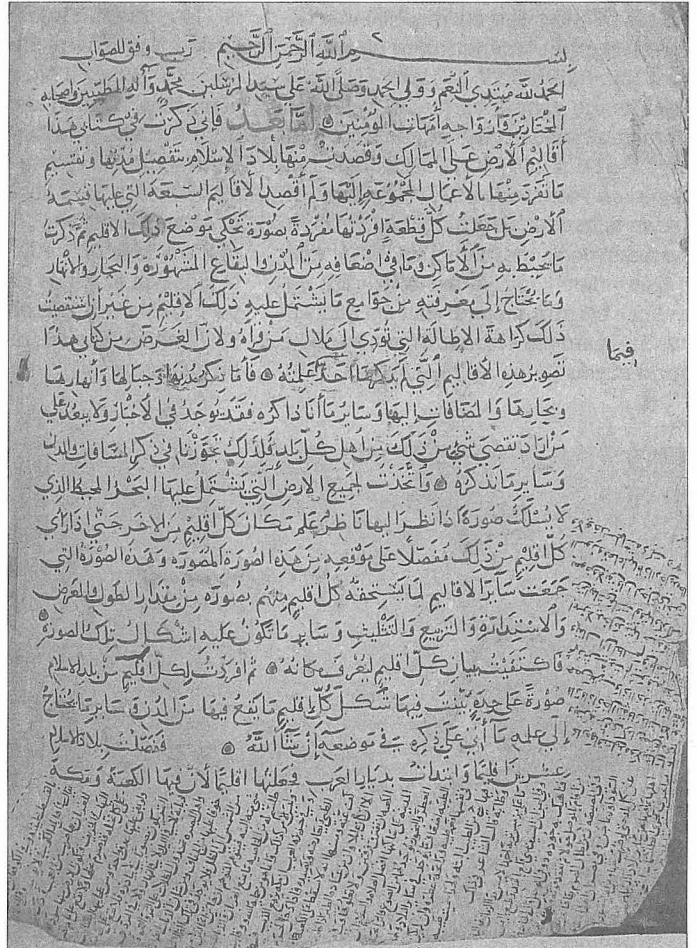
çimde "idarî bölge" anlamında kullanır. İstahrî kitabını Belhî'nin metoduna uygun olarak kaleme aldığını söyler. Onun bilgi kaynakları, genelde seyahatlerinden elde ettiği görgüye dayalı haberlerle çağdaşı coğrafyacıların eserleridir. Zengin bilgiler veren ve dikkatli tasvirler ortaya koyan İstahrî, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin tanımına geçer. Esere önce Belh okulu tarzında Arabistan'ın tasviriyle başlanır; daha sonraki bölümlerde Avrupalılar'la meskûn olan bölgelerden bahsedilir. Fars denizine (Hint Okyanusu) ayrılan kısımdan sonra sırasıyla Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi, Doğu İran ve Mâverâünnehir'e ayrılan bölümler gelir.

Eserde her bölge (iklim) için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi verilir. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve bunlara resmî belgelerle bazı tarihî bilgiler eklenir. Bölgelerin tanımı eserde geniş ve kapsamlı bir biçimde yapılmış, bu arada şehir ve kasabaların bir kısmının topografik ayrıntılarına da inilmiştir. Mülâlif, yol güzergâhlarını ve menzillerin arasındaki mesafeleri kesin olarak verir. Fiziki coğrafya ve antropoloji eski Yunan mitleriyle Arap geleneğinin karışımı gibidir. Denizler el-Bahrü'l-Muhî'ten (okyanus) gelmedir ve bunlar arasında en geniş Fars denizidir. Hint Okyanusu altı ay yirmi bir günde, Akdeniz ise yedi ayda geçilebiliyordu. Esere göre yeryüzünün en kuzey ve en güney noktalarında çok soğuk ve çok sıcak olmaları dolayısıyla insan yaşamaz; sadece Çin ile Fas arasındaki bölgeler meskûndur. İki yarım küreyi birbirinden ayıran ekvatorun kuzeyinde yaşayanlar beyaz, güneyinde yaşayanlar esmerdir ve sıcak kesimlere yaklaştıkça tenlerin daha siyah olduğu görülür. En verimli araziler Mâverâünnehir bölgesinde bulunur, ayrıca oranın halkı çok misafirperverdir. Batıda en güzel yer Şam'da Gûta vadisi, doğudaki en güzel yer ise merkezi Semerkant olan Soğd bölgesidir. Basra'da çok sayıda kanal vardır. Abeskûn Hazar denizindeki en uygun liman, Târân da Kızıldeniz'deki en tehlikeli yerdir. Bütün bunların yanında bölgelerin hava durumu, ticaret, doğal kaynaklar, ziraat, hayvan besiciliği ve özellikle zeki insanlar ayrı ayrı müellifin dikkatini çeken konulardır. Kitapta zaman zaman toprak, ba-

lık, meyve ve sebzeler, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, ihracat, ithalat, kanunlar, gelenekler, limanlar ve tarihî yerler gibi konularda ayrıntılara girilir. Ancak eserde müslüman kesimin komşuları olan gayri müslimler hakkında çok az bilgi verilmiştir. Buna karşılık dârülharplerde mevcut mahallî dinler anlatılmıştır.

İslâm coğrafyacılığında bir okulun öncü kaynakları arasında yer alan bu eserde haritalar büyük önem taşır. Ancak günün daima en tepede bulunduğu Belh okulu haritalarıyla ilgili tartışmalar sürüp gitmektedir. Yuvarlak dünya haritasına ilâve olarak yirmi değişik bölge için yirmi ayrı harita içeren İslâm atlası mahiyetindeki eserler, o dönem müelliflerinin bütün ilgilerini İslâm dünyası üzerinde odaklandırdıklarını ve onun dışında kalan dünyanın onların ilgisini pek çekmediğini gösterir. İstahrî'nin haritaları bir bütünün parçası değildir; dolayısıyla bir araya getirildiklerinde bir dünya haritası teşkil etmezler. Ayrıca matematikî coğrafya ile de Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin Batlamyus'un haritaları üzerinde yaptığı ça-

lışmalarla da pek ilgileri yoktur. Bunların İslâmî ağırlığı gerçekte, IX. yüzyılda Halife Me'mûn'un divanında Batlamyus haritaları esas alınarak ortaya konulanlardan apayrı bir düşünceye sahip olmalarındadır. İstahrî'nin haritaları, Şerîf el-İdrîsî'nin bölgesel haritaları dışında bugün elimizde bulunanların en kapsamlı coğrafi tarif içerenleridir. Bunlar X. yüzyıldaki İslâm devletlerinin genel görüntüsünü verir, ayrıca aynı dönemdeki Avrupa haritalarına nisbetle daha fazla coğrafya bilgisi içerir. Karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Meselâ göller daima yuvarlaktır; hatta Akdeniz dahi yuvarlatılmış ve bir daireye benzetilmiştir. Eserdeki yirmi bölgesel haritanın on ikisi İran'la ilgilidir ve İran'ın sınırlarını eski Sâsânî İmparatorluğu'nun topraklarını kapsayacak şekilde vermektedir. On üçüncü haritaya Mâverâünnehir'in Farsça konuşulan kısımları ilâve edilmiştir. İbn Havkal, İstahrî'nin Hindistan haritasının düzeltilmeye muhtaç, İran haritalarının ise mükemmel olduğu kanısındadır.

Istahrî'nin
Mesâlikü'l-
memâlik adlı
eserinin
ilk sayfası
(TSMK,
III. Ahmed,
nr. 3348)

318-320 (930-932) ile 340 (951-52) yılları arasında telif edilen *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Mesâlikü'l-memâlik) sadece Arap okuyucularına mahsus kalmamış, Farsça'ya birçok defa tercüme edilerek diğer müslümanların da okumaları sağlanmıştır; hatta bir ara orijinalinin Farsça kaleme alındığı dahi söylenmiştir. Eser özellikle doğu İslâm ülkelerinde çok etkili olmuş ve İbn Havkal, Makdisî, *Hudûdü'l-âlem* müellifi, Yâkût el-Hamevî, Hâfız-ı Ebrû ve Osmanlı coğrafyacıları tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Kitabın 134 bölümü, tam ve özet yazma nüshalar halinde değişik kütüphanelerde bulunmaktadır; bunların çoğunda haritaların tamamı mevcuttur. Esere ait muhtasar bir nüshanın faksimile neşri J. H. Moeller tarafından yapılmış (Gotha 1839), bu nüshayı Andreas David Mordtman Almanca'ya çevirmiştir (Hamburg 1845). Daha sonra eseri Michael Jan de Goeje 1870 yılında, 589 (1193) istinsah tarihli Berlin yazmasını esas alarak neşretmiştir. Bunu, Kahire Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de bulunan üç yazmadan yararlanılarak yapılan yeni bir neşri takip etmiştir (nşr. Muhammed Câbir Abdülâl el-Hîfî, Kahire 1381/1961). Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde altı (Bağdat Köşkü, nr. 334; Revan Köşkü, nr. 1646; III. Ahmed, nr. 2830, 3012, 3348, 3349) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Ayasofya, nr. 2613, 2971, 3156) yazma nüshası daha vardır. Kitabın iki eski Farsça tercümesi İrc Efşâr tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1347 hş./1968; trc. Muhammed b. Es'ad b. Abdullah Tüsterî, Tahran 1373 hş./1994).

BİBLİYOGRAFYA :

İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), tür.yer.; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 211; Youssouf Kamal, *Monumenta cartographica Africae et Aegypti*, Le Caire 1926-51, III, 568, 584-622; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 199-200; A. Miquel, *Le géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle*, Paris 1967, s. 292-299; a.mlf., "al-Istakhri", *EP* (İng.), IV, 222-223; Gerald R. Tibbetts, "The Balkhi School of Geographers", *The History of Cartography* (ed. J. B. Harley - D. Woodward), Chicago 1992, II/1, s. 108, 109, 110, 117; S. Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, Amman 1995, VI, 79-84; M. J. de Goeje, "Die Istakhri-Balkhi Frage", *ZDMG*, XXV (1871), s. 42-58; J. H. Kramers, "La question Balki-Istakhri-Ibn Hawkal et l'Atlas de l'Islam", *AO*, X (1932), s. 9-30; Muhammed Mahmûd es-Sayyâd, "el-Mesâlik ve'l-memâlik li'l-Istahrî", *Tî*, I, 719-730; O. G. Bolshakov, "Eştakrî", *Elr*, VIII, 646-647.

MARINA A. TOLMACHEVA

İSTANBUL

Marmara bölgesinde
Türkiye'nin en büyük şehri
ve aynı adı taşıyan
küçük bir ilin merkezi.

I. TARİH

II. SANAT

III. KÜLTÜR ve EDEBİYAT

Aynı adlı boğazın (İstanbul Boğazı) güney ağzında ve Avrupa tarafında, boğaza açılan dar bir koy olan Haliç'in güneyindeki küçük bir yarımada üzerinde kurulmuş, daha sonraki dönemlerde genişleyerek Haliç'in kuzey kesimine ve İstanbul Boğazı'nın her iki yakasına yayılmıştır. Şehrin, ilk kuruluş yeri olan küçük yarımada dışarı taşarak zaman içinde çok geniş bir alana yayılmış olması İstanbul adına günümüzde birbirinden farklı iki anlam kazandırmıştır. Bunlardan ilki kendi adını taşıyan boğazın güney ağzında ve Avrupa tarafında, Boğaz'a açılan derin ve oldukça geniş bir koyun (Haliç) güneyinde kalan küçük bir yarımada (İstanbul yarımadası) üstündeyerleşmiş ve batıdan da surlarla kuşatılmış kesimi ifade ederken ikincisi, bu tarihi yarımadayla birlikte hem Avrupa hem Asya topraklarına yayılmış bulunan bütün yerleşme bölgesini kapsamaktadır.

Coğrafi durumu bakımından İstanbul'un karalar ve denizler arasında bir geçit yerinde bulunması büyük önem taşır. Balkan ve Anadolu yarımadaalarını kat ederek geçen yollar önemli bir engelle karşılaşmadan burada düğümlenir. Boğaz ne karşıdan karşıya geçmeyi güçleştirecek kadar geniş, ne de gemilerin gidiş gelişini güçleştirecek kadar dar, kayalık ve sığdır. İstanbul Boğazı'nın Karadeniz ve Akdeniz kültür âlemlerini birleştiren bir deniz yolu olması, ayrıca Asya ile Avrupa'yı bağlayan kara yollarının Boğaz'a doğru yaklaşarak burada birbiriyle düğümlenmesi, İstanbul'un bütün tarihi boyunca gelişmesini etkileyen ve bu şehre özel bir kişilik kazandıran önemli bir faktördür. Şehrin İstanbul yarımadasının ucunda (günümüzde Sarayburnu adı verilen mevki) kurulmasını sağlayan coğrafi şartların en belirginini Haliç'in varlığıdır. Karalar içine 8 km. kadar sokularak geniş ve derin bir koy meydana getiren Haliç hem fırtınalardan korunan güvenceli bir liman oluşturmuş, hem de Marmara deniziyle arasındaki tepelik yarımada sayesinde korunmaya elverişli bir yerleşme yeri hazırlamıştır.

I. TARİH

Kuruluşundan Feth'e Kadar. Şehrin en eski yerleşim tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak araştırmacılar, milâttan önce III. binin başlarından itibaren bu yörede yerleşim olduğu görüşündedir. En erken yerleşim yeri olarak Haliç kıyıları ile bunun ucundaki Alibey ve Kâğıthane derelerinin vadileri veya bu vadilere hâkim tepeler gösterilmektedir. Romalı yazar Plinius, coğrafi konumu ve stratejik önemi çok eski çağlardan beri farkedilmiş olan bu yerde Byzantion'un kurulmasından, yani milâttan önce VII. yüzyıldan önce Lygos adında bir köy bulunduğunu söyler.

Şehrin ilk kuruluşuna dair yaygın efsane bir Megara kolonisi olarak kurulduğu (m.ö. 659) şeklindedir. Efsaneye göre Megaralılar'ın başındaki kumandanın adı Byzas idi ve şehrin adı da buradan geliyordu. Bir başka efsaneye göre Byzantion'un kurucusu olan Byzas, Tanrı Zeus'un kızı Keroessa ile Deniz Tanrısı Poseidon'un oğludur. Byzas doğduğu yerde bir şehir kurmuş ve şehre kurucusuna izâfeten Byzantion adı verilmiştir (Erhat, s. 187). Küçük bir şehir olan Byzantion coğrafi konumu ve stratejik önemi sebebiyle çevredeki devletlerin ilgisini çekti. Şehir Traklar'ın saldırılarını göğüslemek zorunda kaldığı gibi Persler'in işgaline de uğradı. Milâttan önce 478'de Atina'nın zorlamasıyla Persler'e karşı kurulan Delos Deniz Birliği'ne girdi. Bununla beraber milâttan önce 440'ta Atina'ya isyan etti, fakat kısa süre sonra Atina'nın hâkimiyetini yeniden tanımaya mecbur oldu. Şehir Atina ile Sparta arasındaki savaşlar sırasında Spartalılar'ın eline geçti. Milâttan önce 340'ta Makedonya Kralı II. Filip (Philippos) tarafından denizden ve karadan kuşatıldı, fakat müttefiklerinin yardımı sayesinde kurtuldu. Roma'nın Makedonya ve Yunanistan'da üstünlük sağlamasıyla Byzantion önce Roma'nın hâkimiyetini kabul ederek serbest şehir (civitas libera) statüsünü sürdürmeyi başardıysa da milâttan sonra 73 yılında İmparator Vespasianus tarafından Roma topraklarına katıldı. Ancak İmparator Septimus Severus ile rakibi İmparator Pescenius Niger arasındaki iktidar mücadelesinde Niger'i tutan Byzantion onun öldürülmesinden sonra Severus tarafından tahrip edildi. Severus şehrin sınırlarını biraz daha genişleterek yeniden imar etti ve oğlunun şerefine Augusta Antonina adını verdi.